

ARCHITECTEN VAN HILVERSUM

HILVERSUM I

1850-1915

001

ARCHITECTEN VAN HILVERSUM

Glas-in-loodraam
van glazenier
A.J. Derkinderen
boven de voordeur
van Rossinilaan 4,
de woning van
architect J.W. Hanrath
en zijn gezin, 1904.

EEN NIEUW SPOOR

MAX CRAMER

ARIE DEN DIKKEN

ANTON GROOT

ANNETTE KOENDERS

ROB MARX

INEKE MARX-VAN DAAL

HARRY VAN DER VOORT

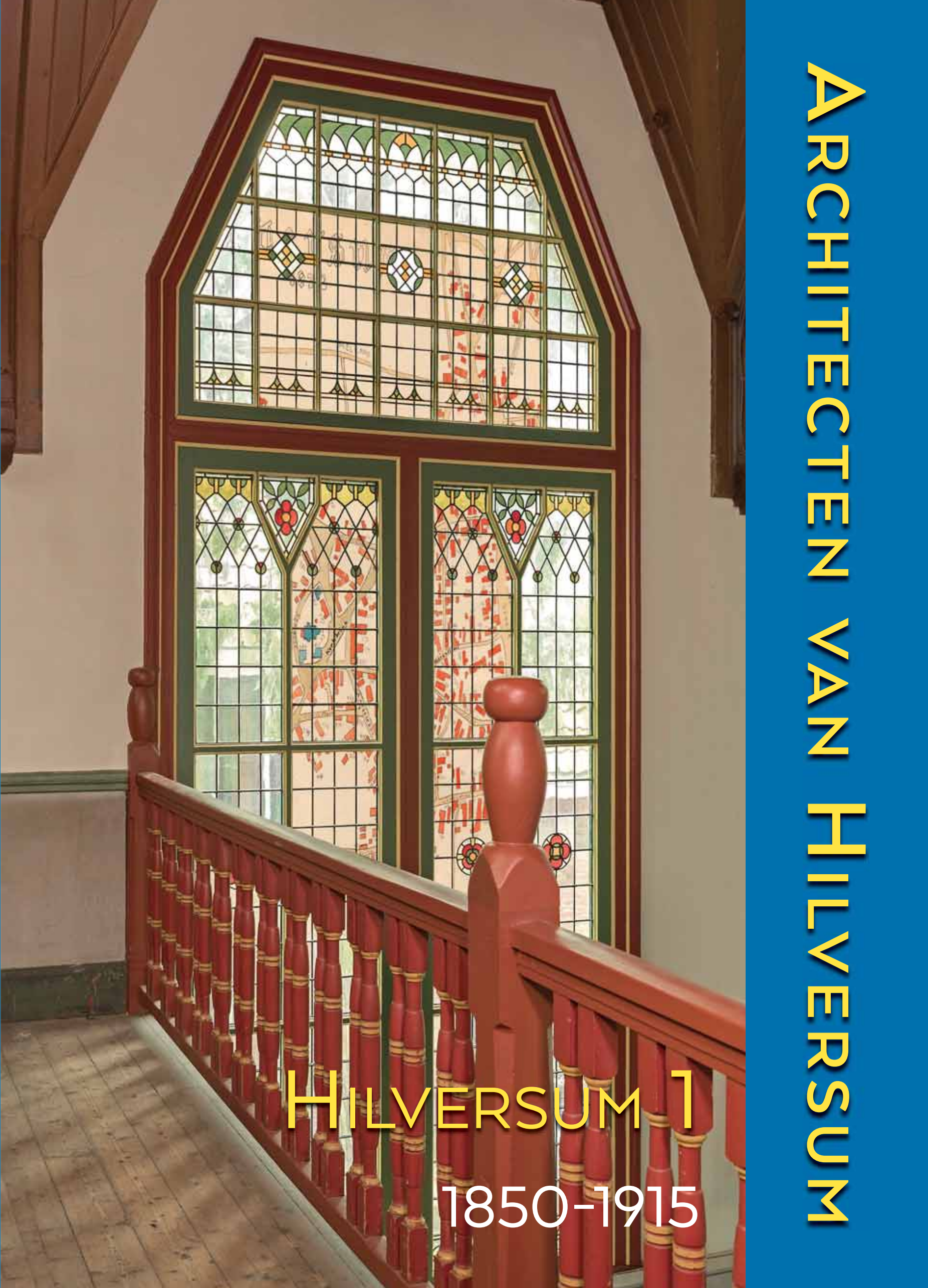

Interieur gebouw
De Vereniging,
Oude Enghweg 19,
1905.
Glas-in-loodraam
van gefigureerd glas,
ontworpen door
Jan Schouten van
't Prinsenhof te Delft.
In het raam een kaart
van Hilversum uit 1872. -

ARCHITECTEN VAN HILVERSUM

HILVERSUM 1

1850-1915

INHOUD

■	TEN GELEIDE	De auteurs	8	■
■	Architecten van Hilversum			■
■	INLEIDING	Max Cramer	14	■
■	Hilversum mee in de vaart der volkeren	Anton Groot		■
■	PUBLIEKE WERKEN	Anton Groot	30	■
■	1850-1915 Ontstaan en ontwikkeling			■
■	HENDRIK SPIJKER	Harry van der Voort	44	■
■	Eerste gemeenteopzichter			■
■	AREND HOUTMAN	Harry van der Voort	48	■
■	Timmerman, aannemer, makelaar, zakenman			■
■	JOHANNES RIETBERGEN	Arie den Dikken	54	■
■	Eerste gemeentearchitect van Hilversum			■
■	PIET ANDRIESSEN	Harry van der Voort	68	■
■	Het landelijk karakter van de gemeente bewaren			■
■	BAREND BAKKER	Max Cramer	82	■
■	De meest invloedrijke architect van Hilversum	Anton Groot		■
■	PIERRE CUYPERS JR	Harry van der Voort	96	■
■	Architect uit de schaduw van een rijk familieverleden			■
■	JAN VAN DILLEWIJN	Harry van der Voort	102	■
■	Van ambachtsman tot architect en bestuurder			■
■	MELLE GELDMAKER	Harry van der Voort	108	■
■	Sociaal-democraat, leraar, vakbondsman, organisator, ontwerper			■

JAN DE GROOT AZN Belangrijke schakel in een Hilversumse bouwdynastie	Arie den Dikken	114	
WIM HANRATH Architect van tijdloze en gewilde landhuizen in baanbrekende eigen stijl	Annette Koenders	128	
GÉRARD KLOPPERS Een voorloper van planmatige stedenbouw	Max Cramer	144	
JACOB LONDON Bouwer en denker	Annette Koenders	156	
HENDRIK NIEUWENHUIJSEN Architect en bouwer van katholiek Hilversum	Harry van der Voort	176	
BUREAU OOSTERSPOORWEG Kalf, Van Hasselt en Kamperdijk, ontwerpers van de Oosterspoorweg	Harry van der Voort	186	
BART EN BRAM SALM Toparchitecten uit de 19 ^e eeuw	Rob Marx	196	
JEAN SERVAIS Architect, ondernemer, exploitant	Harry van der Voort	202	
JAN HENDRIK SLOT Een sportief en sociaal architect	Annette Koenders	214	
EVERWIJN EN PIET VERSCHUIJL Een bevlogen automobilist en een gepassioneerd vlieger, vader en zoon, beiden architect	Max Cramer	232	
JOHANNES VIXSEBOXSE Zuid-Afrikaanse architectuur in Hilversum	Harry van der Voort	250	
EPILOOG Door hen ontworpen, door ons gekoesterd	Annette Koenders	260	
HERKOMST AFBEELDINGEN		268	
AUTEURS EN SPONSORS		270	
COLOFON		272	

TEN GELEIDE

Hilversum wordt vaak aangeduid als het mekka van de architectuur en stedenbouw uit de periode 1850-1970 in Nederland. Het grote aantal iconische gebouwen, ontworpen door befaamde en bewonderde Nederlandse architecten, ligt aan deze typering ten grondslag. Bouwwerken als Zonnestraal, Gooiland, de radiostudio's en natuurlijk ook het Raadhuis mogen zich zelfs in een internationale bekendheid verheugen. Namen als Berlage, Van den Broek en Bakema, Cuypers, Duiker, Eibink en Snellebrand, Elling, De Klerk, Maas, Merkelbach en Wils doen het hart van iedere architectuurliefhebber sneller kloppen.

Hilversum is ook uniek te noemen vanwege het werk van gemeente-architect Willem Marinus Dudok. Deze bouwmeester had tijdens zijn bijna 40-jarig dienstverband, vooral met het opstellen van uitbreidingsplannen, grote invloed op de stedenbouwkundige ontwikkeling van Hilversum. Kort na de realisering van zijn eerste werken kwam Hilversum al internationaal in de belangstelling te staan vanwege zijn tuinstadconcept en de door hem ontworpen openbare gebouwen. De afgelopen decennia is herhaaldelijk aandacht besteed aan de iconen en het werk van Dudok en zijn deze jonge monumenten onder de aandacht van een breed publiek gebracht.

Maar er valt veel meer te vertellen en te beleven. Wie waren de architecten die, binnen de ruimtelijke plannen van Dudok, voor de zo kenmerkende architectonische samenhang hebben gezorgd, waarbinnen die iconen kunnen schitteren? En wie hadden daartoe de aanzet gegeven en wie mochten hieraan een vervolg geven? Dat was altijd onderbelicht gebleven. Het werd tijd om hierin verandering te brengen.

VOORGESCHIEDENIS Vanaf 2009 is door een groep van zeven specialisten op het gebied van de Hilversumse ontwikkelingsgeschiedenis, architectuur en stedenbouw diepgravend onderzoek verricht naar het werk van circa vijftig Hilversumse architecten. Talloze archieven en bouwdoSSIERS zijn geraadpleegd, in een enkel geval is een heel tekeningenarchief geordend en zijn vele jaargangen van dag- en architectuurbladen minutieus doorgenomen. Dat gold ook voor de notulen van de vergaderingen van burgemeester en wethouders, de gemeenteraad en zeker voor die van de schoonheidscommissie.

Genealogisch onderzoek is gedaan om meer over de herkomst van de bouwmeesters te weten te komen en, niet te vergeten, om nazaten te achterhalen die meer over hen konden vertellen. Veel mensen hebben ons gastvrij ontvangen. Zij hebben materiaal opgezocht en hebben dit voor deze uitgave beschikbaar gesteld. Het onderzoek heeft dan ook nieuwe gegevens en beeldmateriaal opgeleverd,

Architecten van Hilversum

waardoor voor het eerst een goed beeld van leven en werk van deze ontwerpers kon worden gegeven.

Bij de start van ons onderzoek in 2009 gingen de gedachten nog uit naar het samenstellen van een reeks monografieën over de belangrijkste architecten naast Dudok. De eerste onderzoeksresultaten waren echter zo veelbelovend dat het project al snel groter werd. Het aantal architecten werd uitgebreid op grond van twee criteria: zij moesten een redelijk aantal bijzondere projecten in Hilversum hebben gerealiseerd én zij moesten in Hilversum, of tenminste in het Gooi, hebben gewoond, wat vanzelfsprekend inhoudt dat er toch ook nog architecten zijn waaraan geen aandacht geschonken kon worden. De artikelen over de geselecteerde bouwmeesters zouden in één boek van kloek formaat worden gebundeld. Daarin zou ook het gemeentelijk beleid ten aanzien van de uitbreiding van Hilversum worden behandeld, want dat was immers het kader waarbinnen de particuliere architecten hadden moeten opereren. Ook de voorgangers en opvolgers van Dudok zouden besproken moeten worden. Zo groeide het project gestaag!

VIER DELEN Uiteindelijk bleek het verzamelde materiaal zo omvangrijk en uniek dat in het eindstadium van het onderzoek voor een uitgave in vier delen is gekozen, die ook recht doet aan de verschillende fasen binnen de ontwikkelingsgeschiedenis van Hilversum. De particuliere architecten zijn, op grond van het zwaartepunt van hun werken, binnen deze tijdvakken geplaatst en vervolgens alfabetisch gerangschikt. Soms was daarbij een zekere overlap niet te voorkomen.

NAAMGEVING De titel van de boekenreeks is *ARCHITECTEN VAN HILVERSUM*. Elk deel heeft vervolgens een subtitel gekregen. Daarvoor is leentjebuur gespeeld bij de in Hilversum gevestigde omroep. In de gloriejaren van de radio stond Hilversum op de zenderschaal van ieder radiotoestel en later kreeg de plaats met aanduidingen als Hilversum 1, 2, 3 en 4 vooral nationale bekendheid. Die zendernamen worden niet meer gebruikt en lenen zich nu uitstekend voor de vier boekdelen. Het gebruik van deze vertrouwde namen is ook een vingerwijzing dat Hilversum net zo goed Monumentenstad of Architectuurstad is als Mediastad.

OPZET Ieder deel opent met een algemene inleiding waarin de ontwikkelingen en achtergronden worden beschreven waarmee particuliere architecten zowel als gemeentelijke bouwkundigen geconfronteerd werden. De al eerder genoemde iconen, in blauwe vlakken geplaatst, vormen een referentiekader voor de werken van de Hilversumse architecten. In aparte hoofdstukken worden vervolgens in chronologische volgorde de bouwkundigen en architecten in gemeentedienst besproken. In ieder deel wordt een stuk van de geschiedenis van Publieke Werken beschreven. Daarna volgen op alfabetische volgorde de hoofdstukken over de particuliere bouwmeesters. Alle hoofdstukken zijn op eenzelfde wijze ingedeeld: Personalia, Opleiding en Werk en een terugblik op de betekenis van de architect in kwestie. In de epiloog wordt bondig beschreven hoe de monumenten in Hilversum zijn behouden en gerestaureerd. In het derde deel van de reeks zijn ook de registers opgenomen.

BOEKONTWERP EN -OPMAAK Het is bekend dat schetsen of ontwerpen voor gebouwen soms ontstonden op bijvoorbeeld bier-viltjes, in muziekguitgaven of op achterkanten van sigarendozen. De uitwerking ervan vond daarentegen meestal op grote vellen papier plaats. Om recht te doen aan deze prachtige tekeningen en foto's is gekozen voor boeken van een kloek formaat met grote pagina's, zodat schetsen, tekeningen en foto's de nodige ruimte kunnen krijgen.

In de architectuur is de geometrie een belangrijke basis en daarom is bij het boekontwerp ook uitgegaan van een strak geometrische indeling met verticale en horizontale zones. Binnen een basisraster

komen staande banen en liggende stroken voor, die ook vaak als tekstdragers functioneren.

Architecten zijn doorgaans kleurrijke personen. Dat is in de boeken duidelijk te zien. Aan elke architect in de boekenreeks is in willekeurige volgorde een kleur toegewezen die in het desbetreffende hoofdstuk voor banen, stroken en achtergrondtinten van kader-teksten wordt gebruikt. De banen en stroken lopen van de pagina af, zodat de kleuren ook op de snede van het boekblok zijn te zien. In de architectenhoofdstukken is aan de buitenkant op elke pagina een dubbele handgreep aangebracht. In de bovenste is de aan de architect toegewezen kleur zichtbaar en in de onderste de kleur bremgeel voor een gemeentelijke architect of heidepaars in geval van een particuliere architect.

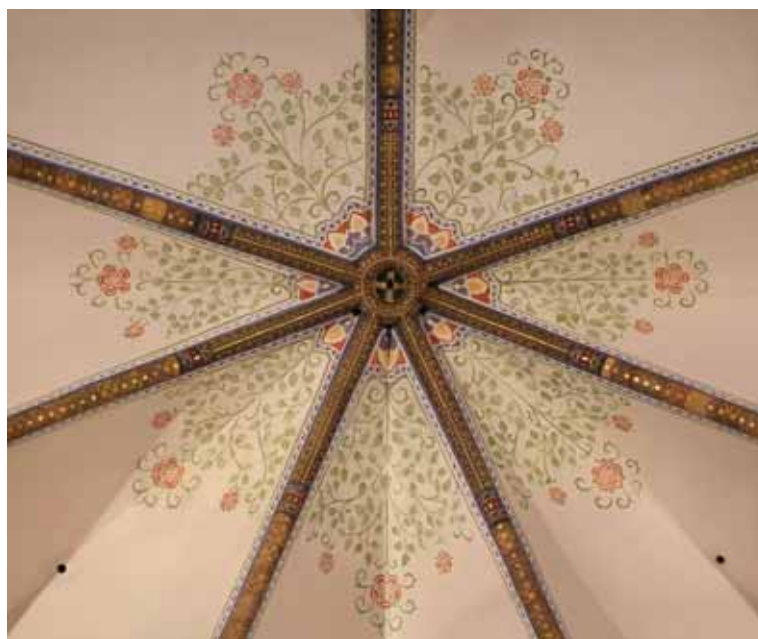
In de algemene hoofdstukken en op het omslag zijn de kleuren hoofdzakelijk blauw en geel, kleuren die in het gemeentewapen van Hilversum voorkomen en – daarvan afgeleid – als de Hilversumse kleuren worden gezien. Voor de omslagen van de boeken is ervoor gekozen niet een enkel gebouw of een samenstel van gebouwen af te beelden, maar een in de betreffende bouwperiode passend raam dat van binnenuit is gefotografeerd en waarin een plattegrond van Hilversum uit dat tijdvak is verwerkt.

Op de openingspagina van ieder architectenhoofdstuk staat een korte typering met erboven een potloodje, bij uitstek het attribuut waarmee architecten sinds jaar en dag hun vele schetsen en tekeningen maken.

DANK Vier boeken, tientallen architecten, honderden gebouwen: een werkelijk zeer omvangrijk project. Dat hadden de auteurs nooit voor elkaar kunnen krijgen zonder de hulp van vele anderen: de medewerkers van het Streekarchief Gooi- en Vechtstreek; familieleden en oud-medewerkers van architecten; eigenaren, bewoners en gebruikers van bouwwerken; medewerkers van woningcorporaties en van diverse archieven en andere onderzoekers die zich al eerder bezig hadden gehouden met onderwerpen die voor ons relevant waren. Het is ondoenlijk om hier iedereen bij name te noemen. Daarom willen we graag op deze plaats iedereen die ons heeft geholpen heel hartelijk danken.

Verder zijn we onze uitgever, Thys VerLoren van Themaat, zeer erkentelijk voor zijn vertrouwen in ons en in ons project. Tenslotte willen we graag onze sponsors bedanken. De combinatie van informatie over architecten en hun gebouwen enerzijds en gemeentelijk beleid en gemeentelijke gebouwen anderzijds in één boekproject is uniek in Nederland. Onze sponsors geloofden in deze aanpak, en maakten het mogelijk de onderzoeksresultaten in deze vier boekdelen te presenteren. Daarom nogmaals dank aan iedereen die ons geholpen heeft. Zonder u was het niet gelukt!

De auteurs

Het eerste deel behandelt de aanloop naar de planmatige ontwikkeling van Hilversum. Als startpunt is 1850 gekozen, toen de eerste veranderingen in het dorp duidelijk zichtbaar werden. Een jaar later kreeg Hilversum door de inwerkingtreding van de gemeentewet, net als veel andere Nederlandse gemeenten, de taak toebedeeld om bouwplannen voor gebouwen langs de openbare weg goed te keuren. Hiervoor werd in 1859 een gemeenteopzichter aangesteld. In eerste instantie werd er vooral langs uitvalswegen gebouwd, waardoor Hilversum de typische kenmerken van lintbebouwing kreeg. Betere verbindingen zorgden in het vierde kwart van de 19^e eeuw voor een explosieve groei, waardoor in 1879 de aanstelling van een gemeentearchitect noodzakelijk werd om de uitbreidingen in goede banen te leiden. Het boeren- en nijverheidsdorp ontwikkelde zich steeds meer tot een plaats waar ook ruimte was voor

villa's, industrieën en arbeiderswoningen. Hilversum werd een plaats waar jonge architecten verzekerd waren van werk en hun eigen bureau konden starten. Dit verklaart de komst van het grote aantal particuliere bouwmeesters naar Hilversum. Tegen de eeuwwisseling dienden zich de eerste plannen aan waarin meer samenhang tussen bebouwing en omgeving werd nagestreefd, bijvoorbeeld in de eerste villaparken en in het uitbreidingsplan uit 1905. Toch was het voor de gemeente moeilijk vat op een planmatige uitbreiding te krijgen, omdat de ontwikkelingen vooral door particulier eigendom en initiatief werden bepaald. De groei zette zich echter onverminderd voort. In 1914, na het overlijden van gemeentearchitect Piet Andriessen, ging het gemeentebestuur voor zijn opvolging op zoek naar een ervaren bouwkundige die aan deze stormachtige ontwikkelingen structureel leiding kon geven.

Gemeente Hilversum

Particuliere architecten

- Publieke Werken
- H. Spijker
- A. Houtman
- J. Rietbergen
- P. Andriessen

- B.H. Bakker
- P.J.J.M. Cuypers
- J. van Dillewijn
- M. Geldmaker
- J. de Groot Azn
- J.W. Hanrath
- G.P.G. Kloppers

- J. London
- H. Nieuwenhuijsen
- Bureau Oosterspoorweg
- G.B. Salm, A. Salm
- J.J. Servais
- J.H. Slot
- E. Verschuijl
- J.E. Vixseboxse

In het tweede deel wordt aandacht besteed aan de periode waarin Dudok, eerst als directeur Publieke Werken en later als gemeentearchitect, leiding gaf aan de ruimtelijke ontwikkeling van Hilversum. Als een echte regisseur zorgde hij voor een grote samenhang in de uitbreidingsgebieden en heel Hilversum door een zorgvuldig opgezet en toekomstgericht stedenbouwkundig plan, dat met hoogwaardige bebouwing werd ingevuld. Vanzelfsprekend had hij daarbij de hulp van anderen nodig, vooral van het door hem geïnitieerde gemeentelijk woningbedrijf en de plaatselijke volkswoning-

bouwverenigingen. Dudok werd bovendien door het college van burgemeester en wethouders nadrukkelijk gesteund in zijn visie op de ontwikkeling van Hilversum. Vooral wethouder Barend Bakker, ook een vooraanstaand Hilversums architect, was een groot bewonderaar van hem. Als lid van de in 1923 opgerichte plaatselijke schoonheidscommissie kon Dudok invloed uitoefenen op de vormgeving van het werk van particuliere architecten. In dit deel worden circa twintig architecten besproken, die aan deze bloeiperiode hebben bijgedragen.

Gemeente Hilversum

Particuliere architecten

- Publieke Werken
- J. Schipper
- W.M. Dudok
- J.H. Meijer

- N. Andriessen
- B.H. Bakker, H. Bunders
- B.H. Bakker, C.M. Bakker
- J. Brand
- P.H.N. Briët
- J. Dullaart
- J.C. van Epen
- C. de Groot Jzn

- H. de Groot
- W.C. Hamdorff
- J. van Laren
- E.G. Middag
- H.F. Sijmons
- C. Trappenburg
- P. Vorkink, J.P. Wormser, J.A. Wentink
- D.A. van Zanten

DEEL 3: HILVERSUM 3 1940-1975 WEDEROPBOUW EN RUIMTELIJKE ORDENING

De wederopbouwperiode met haar snelle veranderingen en grote ontwikkelingen vormt het onderwerp van het derde deel. In Hilversum werden de open plekken in het door Dudok in 1933 opgestelde Beëindigingsplan gestaag opgevuld. De bevlogen burgemeester J.J.G. Boot, in functie van 1951 tot 1968, toonde zich bezorgd over het gebrek aan grond voor woningbouw. Er was nog ruimte in Hilversum, maar de grens met de omringende natuur kwam in zicht. Hoogbouw wilde men echter vermijden, evenals aantasting van de groenstructuur en de harmonische wijken. Om in de woningbehoefte te kunnen voorzien – in 1958 werd in Hilversum de 100.000^e inwoner verwelkomd – ging de gemeente op zoek naar locaties buiten de bebouwde kom en zelfs buiten de gemeentegrenzen, maar ook binnen het bestaande stedelijk gebied. Het woningprobleem spitste zich niet alleen toe op Hilversum, maar werd door het gehele Gooi gedragen. Er werd op alle ambtelijke en bestuurlijke niveaus gewerkt aan structurele oplossingen. Dudok had met vooruitziende blik al zitting genomen in de vaste commissie voor de uitbreidingsplannen in Noord-Holland van de Provinciale

Planologische Dienst. Verder waren er het eerste Gooicongres met alle Gooise gemeenten (1958), het Streekplan voor de Gooi- en Vechtstreek (1964), de Eerste Nota inzake de Ruimtelijke Ordening (1960) en de Wet op de Ruimtelijke Ordening (1962). Daarmee werd de ruimtelijke ordening steeds meer een opgave in groter verband. Intussen ging de gemeente door de opkomst van de professionele projectontwikkeling een meer faciliterende rol spelen, waarbij de traditionele verbinding tussen stedenbouw en architectuur geleidelijk werd losgekoppeld. Na het vertrek van Dudok in 1954 mocht zijn vervanger, ir. Sjoerd Joustra, als architect en chef van de bouwkundige afdeling van Publieke Werken alleen openbare gebouwen ontwerpen, want stedenbouwkundige projecten werden aan de nieuw opgerichte Stedenbouwkundige Dienst overgelaten. Toen had de gemeente dus geen ontwerper meer in dienst bij wie alle lijnen samenkwamen. Gevolg was dat in de jaren zestig vooral architecten van buiten Hilversum meer en meer het dorpsbeeld bepaalden, met dominante en vaak minder in de omgeving passende gebouwen. Een logisch eindpunt van onze studie.

Gemeente Hilversum

Particuliere architecten

■ Publieke Werken
■ S. Joustra

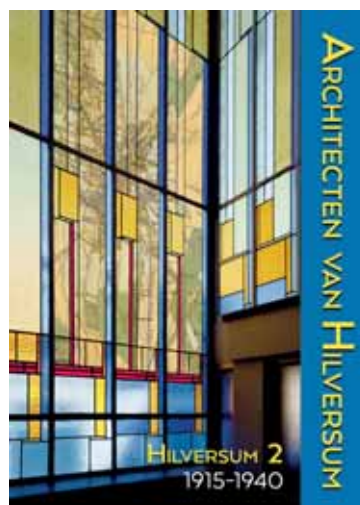
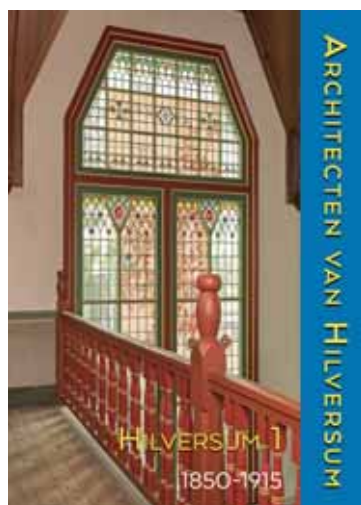
■ W.G. Elshuis
■ E.C. Falkenburg, J.H. Mulders
■ A.J. Feberwee, C.J.H. Rauch

■ M.E. Hartman, N. Eylers
■ R.M.H. Magnée
■ W.M. Weerkamp

DEEL 4: HILVERSUM 4 1915-1974 DUDOK IN TEKENINGEN EN EERSTE FOTO'S

In deze reeks mag het oeuvre van Dudok niet ontbreken. Omdat er in de afgelopen decennia diverse publicaties zijn verschenen over zijn leven en werk is gekozen voor het presenteren van de collecties ontwerp- en bouwtekeningen en glasnegatieven die in het Streekarchief Gooi- en Vechtstreek aanwezig zijn. Daarbij wordt beschreven welke fotografen erbij betrokken waren, hoe de foto's tot stand kwamen en hoe de collectie in het Streekarchief terechtgekomen is. Op de foto's zijn de gerealiseerde werken vlak na de

oplevering te zien, in ongerepte staat; alleen de beplanting moest soms nog tot volle wasdom komen. De foto's geven een prachtig beeld van wat Dudok, en zijn naaste medewerkers, voor ogen moeten hebben gestaan na de aanvaarding van een nieuwe opdracht. Deze beelden zijn van een ongekende schoonheid en werden regelmatig gebruikt voor publicaties in (inter)nationale vakbladen. Dit beeldmateriaal vormde ongetwijfeld een inspiratiebron voor vele particuliere architecten in Hilversum en andere gemeenten in Nederland.

HILVERSUM 1

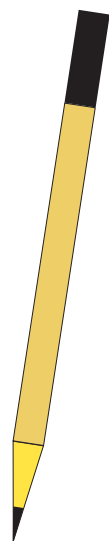
Ontwerp
J. Servais voor
herenhuizen
Sterrelaan 60-66,
1903.

INLEIDING

1850-1915

EEN NIEUW SPOOR

14

Hilversum
mee in de
vaart der
volkeren

HILVERSUM OMSTREEKS 1850

De kaart van *Gooiland na de heideverdeling* uit 1843 geeft een prachtig beeld van de ligging van Hilversum in zijn omgeving. Het dorp, met een inwoneraantal van circa 5.000 personen, wordt aan alle kanten door akkertjes en heidevelden omzoomd.¹ De meenten met de graslanden waar de koeien kunnen grazen bevinden zich wat verder weg. De kern van dit esdorp is nog klein en bestaat voornamelijk uit boerderijen, die tamelijk willekeurig

[Kaart van Gooiland na de heideverdeling, 1843.](#)

in het nog vrijwel geheel onverharde wegennet verspreid staan. Alleen de wegen van 's-Graveland naar Soestdijk en Amersfoort en van Hilversum naar Utrecht waren op initiatief van de eigenaren van de 's-Gravelandse buitenplaatsen tussen 1826 en 1834 verhard.² Omdat de kaart ten behoeve van de heideverdeling is gemaakt, zijn deze straatwegen vermoedelijk niet apart gemarkeerd en ook de voor Hilversum zo kenmerkende brinken zijn slechts summier aangegeven. Op deze, aan de randen met bomen beplante, driehoekige ruimten werden de schapen samengedreven om vandaar via zandpaden naar de hei te worden geleid.³ Deze vaak vorkvormige wegen of driften (radialen) lopen nog steeds herkenbaar vanuit Hilversum naar alle windstreken.

Op de kaart staan wel enkele bijzondere gebouwen getekend, zoals de kapel aan de Kerkbrink, de synagoge, de Achterhofse Kerk, het *regthuis*, de katholieke kerk en de tolhuizen.⁴ Zo op het eerste oog lijkt Hilversum zich als agrarisch dorp niet te onderscheiden van de andere Gooise dorpen, maar zoals zo vaak, schijn bedriegt ook hier.

TEXTIELNIJVERHEID Omdat het boerenbedrijf slechts een karig bestaan opleverde, werd er in Hilversum al vanaf het begin van de 16^e eeuw voor de Naardense lakenindustrie gewerkt.⁵ Deze huisvlijt, die vooral uit het spinnen van wol bestond, kreeg met de aanleg van de 's-Gravelandse landgoederen en buitenplaatsen, vanaf 1625 gebouwd op oorspronkelijk Hilversums grondgebied, een extra impuls.⁶ De Hilversummers konden via bemiddeling van deze grondeigenaren rechtstreeks voor de Amsterdamse kooplieden werken, die graag gebruik maakten van de arbeidskracht en kennis van de plaatselijke bevolking. Tegenwerking vanuit Naarden was bijna onvermijdelijk. De spinnerij breidde zich echter uit en weefgetouwen maakten het vervaardigen van tapijten mogelijk. De Hilversumse economie werd bovendien aangewakkerd door de aanleg van de *Gooische Vaart*, die tussen 1638 en 1700 in fasen werd gerealiseerd. Deze waterverbinding was voor de ontwikkeling van Hilversum van grote betekenis, omdat vervoer over grotendeels onverharde wegen

nog problematisch en tijdrovend was.⁷ Met de vaart kreeg Hilversum via de Vecht rechtstreeks toegang tot de Zuiderzee en konden producten gemakkelijk via deze route in Amsterdam worden afgezet. Bovendien was met de aanleg van de vaart door de hoge stuwwal een nieuwe, florierende bedrijfstak ontstaan. Het gewonnen zand kon onder andere aan Amsterdam worden geleverd voor de nieuwe stadsuitbreidingen. De zandafgravingen hebben het landschap in het Gooi mede bepaald. In Hilversum zijn de hoogtevverschillen goed te zien in het noordwesten bij het Spanderswoud en in het oosten bij de Zwaluwenberg en de Zwarte Berg. Geleidelijk aan kwam de vaart steeds dichterbij Hilversum en in 1700 werd op anderhalve kilometer van het dorp, bij het *Gooische Gat*, een kleine haven aangelegd, op de plaats van de huidige Oude Loswal. Niet alleen de huiswevers van onder meer de koeharen tapijten, die in het land een zekere vermaardheid genoten, konden hiervan profiteren, ook bedrijven grepen hun kans.⁸ Vlak bij het haventje vestigde zich in 1780 een leerlooierij, die via de vaart de producten makkelijk kon aan- en afvoeren.⁹ In Hilversum was in 1850, in tegenstelling tot in de andere Gooise dorpen, een aanzienlijke textielindustrie aanwezig.

BUITENLEVEN Maar er was nog een factor van belang: de omringende natuur was een katalysator voor nieuwe ontwikkelingen. Zeer vermogende stedelingen ontvluchtten in de zomermaanden graag de stad met zijn stinkende grachten en vestigden zich enkele maanden per jaar in een landelijke omgeving. Een vroeg voorbeeld hiervan is de Amsterdamse patriciër mr. Pieter van Loon (1731-1810) die sinds 1792 het jachthuis Hilverroode op de Hoorneboeg bewoonde. Maar de natuur moest ook naar de hand gezet worden. In 1831 had kunstschilder Jan van Ravenswaaij (1789-1869) met enkele welgestelde Amsterdammers het initiatief genomen voor de aanleg van een *belommerde wandeling*: het eerste openbare wandelpark in Hilversum, dat vanuit het dorp naar de buitenplaats Trompenburg liep. Men had in die tijd vooral waardering voor weilanden, bomen en bossen. Heidevelden vond men maar woest en ledig, gelet op het

Peerlkamplaan, 1831.

Dorpskerk en Rechthuis Kerkbrink eind 15^e eeuw

Architect onbekend

Rond 1481, tijdens de Stichtse of Driejarige Oorlog tussen Holland en Utrecht (1481-1483), verrees eerst de gotische toren, en waarschijnlijk kort daarna de kerk. Het geheel werd door de grote brand in 1766 verwoest, en herbouwd in 1768. Omdat het kerkgebouw te klein was geworden, werd het in 1890 vervangen door een zaalkerk in neorenaissancestijl. Ook na de brand van 1971 werden toren en kerk herbouwd.

Het Rechthuis (Regthuys) uit 1722, opvolger van een ouder pand, werd bij de grote brand eveneens verwoest en twee jaar later herbouwd. Het Rechthuis fungeerde ook als raadhuis en werd in 1879 vergroot door gemeentearchitect Rietbergen.

Hilverroode Hoorneboeg 1 1792

Architect onbekend

Op een heuvel ten zuiden van Hilversum liet de rijke Amsterdammer mr. Pieter van Loon in 1792 het jachthuis Hilverroode bouwen, dat zo op een kasteel leek dat Franse troepen het in 1795 kortstondig belegerden. Het jachthuis werd in 1812 afgebroken. In 1836 kocht Anton Sinkel (van de de winkel van Sinkel) de buitenplaats, herdoopte die Hilveroord en bouwde er de boerderij Stalheim (1842). Zijn kleinzoon Eduard Moormann liet er in 1878-1880 een landhuis met een omgaand balkon bouwen, en enkele bijgebouwen. In 1906 kwam het landgoed in handen van bibliofiel P.A. Pijnappel en zijn zus, die er een vakantieoord voor fabrieksmeisjes van maakten. In 1973 werd de Hoorneboeg een conferentieoord.

1 In 1850 had Hilversum 5.500 inwoners.

2 T. Coops e.a., *Oorden van Schoonheid. Buitenplaatsen en landgoederen in Hilversum*, Verloren, Hilversum, 2000, blz. 139.

3 Coops e.a., *Oorden van Schoonheid*, blz. 16.

4 De twee jaar later in kleur uitgegeven kaart toont minder bijzonderheden.

5 E.J. Pelgrim, *De ontwikkeling van de industrie in Hilversum 1830-1914*, Hilversum, 1987, blz. 15 (doctoraalscriptie).

6 H. Tromp en J. Six, *De Buitenplaatsen van 's-Graveland, een verkenning*, Kerckebosch, Zeist, 1975, blz. 13.

7 A. Kos, *Historische Atlas van Hilversum*, Sun, z.p., 2013, blz. 18-19.

8 A. Koenders, *Hilversum – Architectuur en stedenbouw 1850-1940*, Waanders, Zwolle, 2001, blz. 11.

9 Coops e.a., *Oorden van Schoonheid*, blz. 147.

EEN NIEUW SPOOR

Hilversum wordt vaak aangeduid als het mekka van de jonge bouwkunst in Nederland. Tien jaar lang hebben zeven specialisten onderzoek gedaan naar zo'n vijftig architecten die in Hilversum hebben gewoond en gewerkt. In Hilversum 1, het eerste deel van een vierdelige reeks, komt de periode 1850-1915 aan bod.

Vóór 1850 werd iedere uitbreiding van het kleine dorp Hilversum nog aan het toeval overgelaten. Eigendomsgrenzen bepaalden vaak waar werd gebouwd, met lintbebouwing langs de wegen als gevolg. Met de inwerkingtreding van de Gemeentewet van 1851 kreeg de overheid grotere invloed op de ontwerpen van gebouwen en op de daadwerkelijke uitvoering. Aanvankelijk droegen voornamelijk de gemeenteopzichters bij aan de ruimtelijke ontwikkeling, kort daarna gevolgd door ondernemende particuliere architecten. De gemeente-architecten speelden pas later een leidende rol.

Maar wie waren de architecten van de panden die tussen 1850 en 1915 in Hilversum werden gebouwd? Zij bepaalden samen het nieuwe beeld van Hilversum, een beeld dat ondanks individuele stijlverschillen toch samenhang heeft, en grotendeels nog altijd intact is.

In Hilversum 1 komen twintig architecten aan de orde. Hun levens en werken worden uitgebreid beschreven. Een enorme hoeveelheid afbeeldingen, waarvan een groot deel speciaal voor dit boek is gemaakt, completeert het geheel.

MAX CRAMER

ARIE DEN DIKKEN

ANTON GROOT

ANNETTE KOENDERS

ROB MARX

INEKE MARX-VAN DAAL

HARRY VAN DER VOORT

9 789087 049485